

Habip TÜRKER*

Husserl'de Psikolojizm Eleştirisi

Özet

Bu makale görüngübilimin gelişiminde belirleyici bir rolü olan Husserl'in psikolojizm eleştirisini ayrıntılı olarak, tüm yönleriyle ortaya koymakta ve analiz etmektedir. Burada onun felsefe tarihine ilişkin gerekçelendirilmemiş sözleri eleştirilirken, psikolojistlerle alakalı olarak belirlediği üç önyargıyı analiz etmekte ve son iki önyargının temelde birinci önyargıya indirgenebileceğini savunmaktadır. Husserl'in savunduğu mantık anlayışının temelde Platoncu olduğunu belirtmekte, ancak onun deneyimi bilgiden dışlamadığını ve deney-bilgi ilişkisinde Kant'tan farklı düşünmediğinin altını çizmektedir. Husserl, zihnimizin doğa yasalarını önsel olarak kurma imkanı olmadığını belirterek, mutlak bilginin asla deneysel alanda elde edilemeyeceğini, fakat saf mantığın yasalarıyla *mathesis pura*'nın yasalarını içeren saf kavramsal bilginin alanında elde edileceğini savunur.

Anahtar Sözcükler

Görüngübilim (Fenomenoloji), Husserl, Psikolojizm Eleştirisi, Doğalcılık, Mantık.

The Critique of Psychologism in Husserl

Abstract

This essay aims to elucidate Husserl's criticism of psychologism in detail, while Husserl's unjustified remarks on the history of philosophy is criticized. The essay analyzes the three basic prejudices which are pointed out by Husserl and defends the reducibility of the last two prejudices to the first one. It expresses that Husserl's conception of logic is platonic, but it underlines that Husserl does not exclude experience from knowledge, and that he agrees with Kant saying that all knowledge begins with experience. Husserl says that causal laws cannot be known apriori or established by our insight. Therefore, absolute knowledge cannot be achieved from empirical area. We can get absolute knowledge only from the area of pure conceptual knowledge.

Key Words

Phenomenology, Husserl, Criticism of Psychologism, Naturalism, Logic.

* Yrd. Doç Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

Edmund Husserl'in (1859-1938) psikolojizmden görüngübilime (fenomenoloji) giden felsefi yolculuğunda psikolojizm ve tarihselcilik eleştirisi önemli bir rol oynar; özellikle psikolojizm veya bilimsel akılcılık eleştirisi 20.yüzyıl Kıta Avrupası felsefesi açısından da çığır açıcıdır. Husserl'in söz konusu eleştirisini getirdiği ve aynı zamanda yeni bir felsefe yapma tarzının da habercisi olan iki ciltlik *Mantık Araştırmaları* adlı çalışması görüngübilim geleneğinde bir başyapıt olma özelliğini hala korumaktadır. Bununla birlikte söz konusu eserin Husserl'in diğer eserleri arasındaki konumu tartışma konusu olmuştur. Husserl'in *Mantık Araştırmaları*'ndaki betimsel görüngübilimine daha fazla değer atfedenler, görüngübilimin uzun tarihinde onun bir başlatıcı olarak önemine dikkat çekerler. Zira Husserl'in ilk dönemdeki ve kimilerine göre gerçekçi görüngübilimini terk edip, tekbenci bir idealizme, dünyasız bir özne felsefesine ve diyalektik olmayan, verimsiz bir aşkın yönetime saplandığı yönündeki kanaat Heidegger sonrası görüngübilimde yaygın hale gelmiştir.¹ Ancak Husserl'in sağlığında yayımlanmamış çalışmaları yayımlandıkça ve eserleri daha itinalı bir şekilde incelendikçe, onun ilgi alanının genişliği ve söz konusu yargıların yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Husserl *Mantık Araştırmaları*'nın uzun felsefi yolculuğunda sadece bir başlangıç olduğuna inanmıştır. Nitekim onun aşkınsal görüngübilimden (transcendental fenomenoloji) son dönem görüngübilimine kadarki fikirlerinin nüvelerini *Mantık Araştırmaları*'nda görme olanağı vardır. Burada genel olarak Husserl görüngübilimini sadece atıflarla da olsa tartışmak konumuzun sınırlarını fazlasıyla açacağından, yalnızca onun psikolojizm eleştirisini *Mantık Araştırmaları* ve *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*'deki fikirleri üzerinden ele almakla yetineceğiz.

Psikolojizm en geniş anlamıyla mantık ilkelerini, metafiziği, bilgebilimi (epistemoloji), hatta etiği, tüm felsefi kavram ve sorunları psikolojik görüngüler olarak gören ve öznel psikolojik deneyim açısından açıklamaya çalışan felsefi yaklaşımdır.² Husserl'in pozitivistizme karşı savaşımı onun psikolojizm ya da doğalcılık (natüralizm) eleştirisi olarak bilinir. Doğalcılığı temelde kuşkucu bir eğilim olarak gören Husserl, bu bağlamda tarihselciliği de doğalcılıkla akraba görür. Husserl en ayrıntılı psikolojizm eleştirisini *Mantık Araştırmaları*'nın birinci cildinde yapmıştır. *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*'nin önemli bir kısmı yine doğalcılık eleştirisine ayrılmıştır. Husserl'in söz konusu eserinde haklı olarak belirttiği gibi felsefenin kesin bir bilim olma savı sadece modern zamanlara özgü bir durum değildir. Gerek ilkçağ gerekse ortaçağlarda felsefenin bizi kesin bilgiye ulaştırmada en uygun yöntemi sunan bir bilim olduğu dile getirilmiştir. Ancak Husserl yine de felsefenin hiçbir zaman bu iddiasını yerine

¹ Roman Ingarden'in erken Husserl'i bir gerçekçi olarak değerlendirdiği ve onu hangi saiklerin aşkınsal idealizme götürdüğünü ele aldığı eseri için bkz. Roman Ingarden, *On the Motives which led Husserl to Transcendental Idealism*, trans. by Arnor Hannibalsson, Deen Haag: Martinus Nijhoff, 1975. Ayrıca Hubert Dreyfus'un Husserl'i *internalist* olarak betimleyen, ondaki anlamın tamamen zihinsel olup, dış dünyadan kopuk olduğunu ileri sürdüğü eser için bkz. H.L. Dreyfus ve H. Hall (ed.), **Husserl, intentionality and Cognitive Science**. Cambridge, MA: MIT Press, 1982; Dan Zahavi'nin söz konusu iddialara yönelttiği eleştiriler için bkz. Dan Zahavi, *Edmund Husserl's Phenomenology*, California: Stanford University Press, 2003, s.56 vd.

² Dale Jacquette, *Psychologism Revisited in Logic, Metaphysics and Epistemology*, "Metaphilosophy", Vol. 32, No. 3, April 2000, p.1. Genel olarak bir psikolojizm tartışması için de bkz. A.g.e. pp.26-178.

getiremediğini savunur. Çünkü bilim dediğimiz şey problemleri, yöntemi belli olan, öğrenilebilir ve öğretilen bir şeydir. Oysa felsefede nesnel olarak kavranmış ve gerekçelendirilmiş fikirler (objektiv begriffenen und begründeten Einsichten) yoktur; bu yüzden de felsefe öğrenilmez. Eşdeyişle, felsefenin henüz ne kavramsal olarak sınırları iyice belirlenmiş ne de anlam bakımından problemleri, yöntemleri ve teorileri tam anlamıyla aydınlatılabilmıştır; hatta Husserl felsefenin *mükemmel olmayan bir bilim* (eine unvollkommene Wissenschaft) olduğunu değil, henüz *bir bilim olarak bile başlamadığını* söyler. Çünkü felsefede nesnel olarak gerekçelendirilmiş en küçük bir teorik içerik yoktur. Burada A'dan Z'ye her şey tartışmalı olup her tavır bireysel bir kanaat, okul görüşü ve bakış açısı meselesidir.³

Husserl'in felsefe tarihiyle ilgili gerekçelendirilmemiş bu sözlerinin fazlasıyla afaki olduğu ortadır. Açıkçası Husserl tüm bir felsefe tarihini bilim dışı ilan etmekte, bir nevi “edebiyat” olarak yorumlamaktadır. Onun tarihte pek çok dâhinin felsefenin doğrudan kendi alanıyla ilgili hususlarda yaptığı, tutarlı, iyi gerekçelendirilmiş katkılarını göremiyor olması şaşılacak şeydir. Felsefede “nesnellik” aranacaksa bu bağlamda aranmalıdır. Ne var ki Husserl'in tüm bir felsefe tarihiyle ilgili söyledikleri ilk defa onun tarafından dile getiriliyor değildir. Husserl'in arzuladığı kesinlik idealini daha 17.yüzyılda sloganlaştıran Descartes kendinden önceki tüm felsefelerin felsefi ya da bilimsel kesinlikten yoksun olduğunu iddia eder.⁴ Ayrıca Husserl, zamanına kadarki tüm bir felsefe tarihini bilim dışı ilan etmekle pozitivistizmle ve hususi olarak August Comte'la aynı çizgide buluşmaktadır. Comte'un bilim değil, metafizik diye değersizleştirdiği felsefe tarihi Husserl'de bireysel kanaatler tarihi ya da bir edebiyat türü olarak yorumlanır. Husserl'in felsefe tarihine yönelik bu eleştirileri ciddi bir haklılık zemini olmayan afaki değerlendirmelerdir.

Doğalcılığa olan onca nefretine ve çok başarılı eleştirisine rağmen, Husserl çağının bilimsel kesinlik idealini paylaşır; onun hem *Mantık Araştırmaları*'nda hem de *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*'de özsel bir karşıtlığına rağmen, pozitivistizmle bazı tavır benzerlikleri görülür. Pozitivistizm kabaca bilgiyle ilgili tüm sorunların doğabilimsel yöntem modeliyle çözülebileceği inancını, olguların mekanik sebep-sonuç gözlemlerine dayalı bir anlayışı ifade eder. Duyu verileri karşısında tam bir dogmatik tavır sergileyen pozitivistizm nesnellik iddiasını da doğrudan bu yönetime dayandırır. İşte pozitivistizmin olgu temelinde hedeflediği nesnel bilimi Husserl *Mantık Araştırmaları*'nda idealite temelinde kurmaya çalışır. Onun bu bilim idealindeki yıldızları pozitivist felsefenin de öncüleri olan filozoflardır. İlkçağda matematiksel kesinlik modeline yaptığı vurgusuyla Platon ve doğrudan matematiksel, mekanik sistemi ve temelci (foundationalist) bilgisibilimiyle pozitivistizmi incelemiş olan Descartes, Husserl tarafından felsefenin kesinlik arayışında devrim yapan filozoflar olarak görülür. Ancak Husserl, Platon ve Descartes'ın yaptığı devrimleri daha çok negatif, yani sözde bilimselliği yıkan, ama

³ Edmund Husserl, **Philosophie als strenge Wissenschaft**, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yay., 2007, s.8 vd. Not: Bu basım Abdullah Kaygı tarafından yapılan çeviriyle birlikte yayımlanmıştır. Çevirinin genel itibarıyla gerçekten başarılı olduğunu belirtmek isterim. Ancak elimde ayrıca bir Almanca baskı olmadığından bu kitaptaki Almanca metni kullandım. Dolayısıyla yaptığım tüm atıflar doğrudan Almanca metnedir.

⁴ Bkz. Rene Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, çev. Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları, 1995, s.37-42.

yerine gerçek anlamda bilimselliği ikame edemeyen devrimler olarak yorumlar. Ona göre, Descartes'ta egemen olan bu kesinlik arayışı Kant ve Fichte'nin felsefelerinde de devam etmiş, ancak romantik felsefe tarafından sekteye uğratılmıştır.⁵

Husserl, Kant ve Fichte'ye duyduğu sempatiyi Hegel'den esirger. Kuşkusuz Hegel'in Husserl'in sempatisini kazanamamasının sebebi sadece temelci karşıtı (anti-foundationalist) olması değildir; hatta çok daha önemlisi onun (batı geleneğindeki ilk) tarihsel bir düşünür olmasıdır.⁶ Bundan dolayı Husserl Romantik felsefeyle Hegelci felsefeyi modern felsefenin kesin bilim olma idealinden bir sapma olarak görür. Özellikle Hegelci felsefenin, felsefeyi çağın tiniyle ilişkilendirmesinin ve o şekilde her zamandaki felsefeye bir haklılık payesi vermesinin bir kuşkuculuk içerdiğini savunur. Böylece Hegel felsefesi Husserl nazarında adının önündeki "mutlak"a karşın bir "göreci" felsefe olur, hatta Husserl, Hegelci felsefenin bu "kuşkuculuğunu" dünya-görüşü felsefesinin hazırlayıcılarından biri olarak kabul eder. O, felsefenin amacının belli bir çağın ya da dönemin dünya görüşü değil, tüm zamanlar için geçerliliğini koruyacak olan bir bilim olmak olduğunu savunur. Bu bakımdan Husserl doğalcılık ve tarihselcilik karşıtı iddiasında olmasına rağmen dünya-görüşü (Weltanschauung) felsefesini (bir bilim olarak) felsefenin dışına iter.⁷

Böylece Husserl 20.yüzyılda felsefenin bir bilim olması yönündeki en büyük iki engelin doğalcılık ve tarihselcilik olduğunu iddia eder. Husserl doğalcılığı felsefeyi bir bilim olarak kurma amacı gütmesine rağmen, tarihselcilikten daha tehlikeli sayar. Çünkü doğalcılık sırf deneysel bilim temelli yöntemiyle bu amacı gerçekleştirmek istemektedir. Bu eğilim olgu kafalı insanlar yetiştirebileceğinden Batı kültürü için tarihselcilikten çok daha tehlikelidir. Ancak Husserl'in eleştirileri hem doğalcı hem de tarihselci felsefenin kuşkuculuklarının arkasında yatan şeyin onların indirgemeci tavrı olduğunu imlemektedir. Yöntembilimsel ve bilgibilimsel bir tavır olarak tarihselcilik temelde insan bilgisinin tarihsel bir karaktere sahip olduğu savından yola çıkar. Özellikle doğabilimsel modelin insan bilimlerine uygulanmasına şiddetle karşı çıkarak, her çağın kendi biricikliği içerisinde, kendi paradigma ya da ilkeleriyle anlaşılması gerektiğini ileri sürer. Çözen ya da kesin bir sonuca ulaştırın yöntem anlayışına karşı, görüngüyü tarihsel koşulları içerisinde *anlamayı* savunur. Bu noktada Husserl her şeyi psikofiziğe indirgeyen doğalcılıkla her şeyi tinselliğe ve tarihsel oluşuma indirgeyen tarihselciğin biçimsel olarak ortak bir noktada, yani indirgemecilikte ve görececilikte buluştuğunu düşünür.

Doğalcılığı kabaca tinsel ve ideal olan her şeyi doğal olana indirgeyen ve doğabilimlerinde kullanılan yöntemin tüm bilimler için mutlak bir model olduğunu savunan anlayış olarak tanımlayabiliriz. Bu anlamda doğalcılık pozitivizmle özsel olarak akrabadır. Husserl doğalcılığı ırılayan en önemli iki şeyin hem bilincin onun niyetsel (intentional) için verilmişlikleriyle beraber doğallaştırılması (Naturalisierung

⁵ Husserl, **Philosophie als strenge Wissenschaft**, s.11.

⁶ Bunu yanında Husserl, Hegel felsefesini bilimselliği olanaklı kılacak akıl eleştirisinden yoksun olmakla suçlar. Hegel'in Kant'la olan ilişkisi göz önüne alınırsa böyle bir eleştiri pek doğru gözükmemektedir. Ancak Husserl eleştirisini gerekçelendirecek herhangi bir ayrıntı da vermemektedir. Bkz. Husserl, **Philosophie als strenge Wissenschaft**, s.11.

⁷ Husserl, **Philosophie als strenge Wissenschaft**, s.11-12.

des Bewußtseins) ve böylece psişik görüngünün kendi bağımsız varlık alanının tanınmaması hem de idelerin ya da idealite alanının doğallaştırılması olduğunu söyler. Doğalcılık psişik görüngüyü fiziğe indirgemekte ya da fiziksel olana paralel olarak eşlik eden bir olgu (*parallele Begleitatsache*) olarak yorumlamaktadır.⁸ Bu bakımdan doğalcılık indirgemeci olduğu kadar belirlenimcidir de (determinist). Var olan her şey psikofizik yasalar çerçevesinde okunursa buradan zorunlu olarak her şeyin o yasalarca belirlendiği sonucu çıkar. Bu belirlenimcilik içerisinde insan irade ve özgürlüğünün temellendirilmesi daha da güçleşecektir. Böylece doğalcılık bizim iradi, niyetsel görüngülerimizi de doğallaştırıp, tamamen biyofiziksel yapımıza indirgediğinde, insan mekanik bir hayvana dönüşecek ve bu noktada Kartezyenizmle buluşacaktır. Descartes'ın mekanik işleyen hayvanı ve La Mettrie'in makine insanı doğalcılığın biyolojik, kimyasal yasaların hüküm sürdüğü insan anlayışıyla koşutluk arz eder. Husserl'in Batı kültürü için çok tehlikeli gördüğü sözde bilimsellik tam da budur.

Öte yandan Husserl doğalcılığın sadece bilincimizi ve niyetselliğini (intentionality) değil; ideleri, mutlak ve ideal normları da doğallaştırdığına dikkat çeker. Husserl'in idealite tartışması bir anlamda bilginin nasıl mümkün olduğunun da tartışmasıdır. Bilindiği gibi Husserl idealiteyi tüm bir bilmenin ön koşulu olarak kabul eder ve bu noktada o göreceliğe karşı bir kalkandır. Ona göre, doğalcı aslında idealiteyi doğallaştırarak farkında olmadan kendi bilgibiliminin teorik zeminini de yok etmektedir. Fakat doğalcı eyleyen tutarlı davranmaz. Pratikte varsaydığı şeyi teoride reddeder. Bu yüzden Husserl doğalcının davranışında idealist ve nesnelci olduğunu savunur. Husserl, doğalcılığın öne sürdüğü teorilerin, belirlediği normların teori ve norm olmanın anlamı bakımından farz ettiğini inkar ederek radikal bir kuşkuculuğun eşiğine geldiğini, ancak antik kuşkucuların attığı adımı atmadığını belirtir. Çünkü doğalcı hem teorik hem değersel (axiologisch) hem de pratik akli doğallaştırır. Ancak Husserl buna rağmen doğalcının izlediği yolu sonuna kadar devam ettirmediğini ve ilkçağ kuşkucuları gibi akli açıkça inkâr etmediğini söyler.⁹ Böylece doğalcılık burada da tutarsızlığını sürdürür.

Aslında bu eleştiri biraz daha ileri noktaya taşınabilir. Sözde bilimsel akılcılığına rağmen doğalcılık akli ve onun tüm türlerini doğallaştırarak bir irrasyonalizme de düşmektedir. Çünkü burada bilen, eyleyen ve değerlendiren akıldan geriye neyin kaldığı ciddi bir temellendirme sorunu oluşturmakta ve insanın klasik tanımındaki akıl anlamını yitirmeye karşı karşıya kalmaktadır. Bu nokta, doğalcılığı hem göreci-kuşkucu hem de indirgemeci ve belirlenimci olarak okumaya imkan vermektedir.

Husserl'e göre, yine de doğabilimciliğin gözden düşmesi bizim felsefenin kesin bilim olma idealinden vazgeçmemizi icap ettirmez. Çünkü felsefede kesin bilim idealinden vazgeçmek, kesin bilimin ancak olgu temelli bir bilim üzerine kurulacağı inancından kaynaklanır. Bilimsel felsefeden sadece olgu temelli bir bilim üzerine inşa edilmiş felsefeyi anlamak bir önyargı olup felsefenin bilim olma idealinden vazgeçştir.¹⁰ Doğal görüngüleri, olguları temel alan bilimlere dayanarak felsefenin

⁸ Husserl, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, s.13 vd.

⁹ Husserl, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, s.14 (Der Naturalist ist, kann man allem sagen, in seinem Verhalten Idealist und Objektivist).

¹⁰ Husserl, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, s.16.

bilim yapılacağı inancı, felsefenin kendi bağımsızlığını kaybetmesi ve bir göreceliğin içine düşmesi sonucunu doğurur. Açıkçası burada Husserl felsefenin ancak kendi görüngü (fenomen) alanını belirlemesiyle başka bilimlere tabi olmayan, bağımsız bir bilim olabileceğini savunmaktadır.

Husserl'in amacı aslında doğalcılığın kendi alanındaki nesnellüğünün dengini felsefede de kurmaktır. Doğalcılık bunu bir *mathesis universalis* olarak kabul ettiği deneysel psikoloji (experimentelle psychologie) ile çoktan gerçekleştirdiğine inanıyordu. Kesin bir bilim olarak deneysel psikoloji mantık, bilginin (epistemoloji), estetik, etik ve pedagojinin, hatta metafiziğin teorik temellerini sağlayarak onlara bilimsel bir statü kazandırdığı iddiasındaydı. Husserl öncelikle azıcık bir kafa yormakla bile bir olgu-bilimi olarak psikolojinin, tüm normlaştırmaların saf ilkeleriyle, yani saf mantıkla, saf değerbilim (aksiyoloji), ve pratikle ilgili olan felsefi disiplinlerin teorik temellerini sağlamada ne kadar elverişsiz olduğunun görülebileceğini belirtir.¹¹

Husserl'e göre, doğabilimin felsefe olamayacağı ya da felsefeye temel sağlayamayacağını göstermek için, aslında onun çıkış noktası bakımından naif, yani dogmatik oluşuna işaret etmek yeterlidir. Doğabilim için doğa her zaman orada *vardır*; benden bağımsız olarak varlığını sürdüren doğa algımda bana verilebilir. Doğabilimin amacı bu kesin (selbstverstaendlich) verilmişlikleri nesnel geçerli, kesin bilimsel tarzda bilmektir. Bu durum bir doğabilimi olarak psikoloji için de geçerlidir. O, psişik olanı kendi dünyası içinde ayrı bir görüngüler alanı olarak değil, ben olarak ya da ben yaşantısı (Icherlebnis) olarak ele alır ve psikofiziksel bakımdan nesnel biçimde açıklar. Dolayısıyla her psikolojik açıklamada doğanın var olduğu yargısı mevcuttur; bu yüzden her psikolojik açıklama fiziksel bir anlam barındırır. Doğabilimin kendi tarzındaki eleştireliliği de felsefi eleştirelilikten büsbütün farklı bir şeydir. Bilinç olarak tecrübenin bir nesneyi nasıl verebileceği ya da onunla nasıl mutabık olacağı vs. kabilinden bilginin en hayati sorularına dogmatik eğilimli doğabilimsel açıklama tarzının yanıt vermesi düşünülemez. Çünkü bir bilgi kuramında doğabilimin dogmatikçe kabul ettiği her bilimsel iddia ya da bilim öncesi iddia ilkesel olarak etkisizleştirilir. Doğabilimin varlıksal, yani doğabilimi olmaktan kaynaklanan sorunları doğabilimince çözülemeyecek şeylerdir. Husserl bu bakımdan psikolojik bir bilginin ya da doğabilimin bilginin temel olamayacağını savunur.¹²

Kuşkusuz, Husserl'in psikolojinin felsefi disiplinlere kuramsal temel sağlayamayacağına ilişkin yargısı sadece doğabilimin yapısı gereği dogmatik olması olgusuna dayanmaz. Bu konuda onun en çarpıcı eleştirileri *Mantık Araştırmaları I'de* yer alır. Husserl *Mantık Araştırmaları'nın* önsözünde amacının mantık bilimine ve bilginin yeni bir temel sağlamak olduğunu ifade eder. Bu açıdan *Mantık Araştırmaları* bir yandan mantığı mahiyetine uygun olarak temellendirmeyi amaçlarken, bir yandan da bize apriori kesinlik verecek bir bilginin inşa etme amacı güder. Ancak Husserl burada metafizik karşıtı tutumundan dolayı zihinden bağımsız dünyayı nasıl bileceğimiz sorusuyla ilgilenmez; onun ele aldığı bilginin, bilginin nasıl olanaklı olduğuna, daha çok Kantçı tarzda bilginin önsel (apriori) koşullarına ilişkin bir araştırmadır. Husserl'in bu önsellik araştırması onun saf mantık araştırmasıyla yakından

¹¹ Husserl, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, s.17-18.

¹² Husserl, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, s.18 vd.

ilgilidir. Açıkçası Husserl için saf mantığın önsel kökenlerinin aydınlatılması, bilginin nesnel temellendirilmesi açısından da hayatidir. Şimdi onun saf mantığın doğasına ilişkin psikolojizme yönelttiği eleştirileri ele alalım.

Mill (1806-1873)¹³, Lipss (1851-1914)¹⁴, Stumpf (1848-1936)¹⁵ gibi psikolojistler mantığın yasalarını psikolojiyle açıklamaya çalışıyordu. Husserl, Kant ve Herbart'a (1776-1841) uyararak iki tür mantık arasında kesin bir ayrım yapar: Birincisi diğer bilimlerin uygulama alanı olarak normatif mantık, ikincisi ise saf mantık. O, normatif bir disiplin olarak mantığı her şeyden önce bir *bilim kuramı* olarak görür. Ona göre, bir bilimin nelliğini belirleyen şey, o bilimin ulaşmak istediği amaçtır; bilim dediğimiz şey belli bir amaca yönelmiş ve yöneldiği bu amaca göre yargılanan zihinsel yaratımlardır. Bu tanım tüm kuramlar, geçerli kılmalar (validations), kısaca yöntem olarak adlandırılan her şeyi kapsar. Eş deyişle, bir bilimin gerçekten bir bilim, bir yöntemin gerçekten bir yöntem olup olmadığını öğrenmenin yolu, onun elde etmeye çalıştığı şeye uygunluğunun ölçülmesidir. O halde mantığın en esaslı görevi hakiki, geçerli bir bilime ait olan, yani bilim ideasını oluşturan şeyi araştırmaktır.¹⁶ Bu alan Husserl'in saf mantık alanı dışında tuttuğu yöntemsel karakterli mantık alanıdır.

Mantık araştırdığı bu bilim ideasını, bize deneysel olarak verilen bilimlerin kendi idealarına uyup uymadığını ölçmek için kullanır. Husserl burada mantığın normatif bir disiplin olarak ortaya çıktığını ve böylece "*bilimleri, tipik cemaatlerine (communities), hususiyetlerine (peculiarities) göre, çağlarının somut kültürel ürünleri olarak düşünmeye ve kendi zamanlarındaki ilişkileri aracılığıyla açıklamaya çalışan karşılaştırmalı inceleme tarzından*" ayrıldığını söyler. Zira genel önermeler kurması normatif bir disiplinin özü gereğidir.¹⁷

Saf mantık-normatif mantık ayrımı ister yapılınsa isterse yapılmınsa, yukarıda ifade edilen hususlar aslında büyük tartışmalara yol açacak türden değildir. Asıl tartışma mevzu saf mantığın, daha doğrusu gerçek anlamında mantığın özünün ne olduğu, ideal ya da olgusal olup olmadığı ile ilgilidir. Psikolojistler böyle bir ayrım yoluna gitmemektedir. Onlar mantığı doğrudan normatif karakteriyle ve bizim biyofiziksel süreçlerimiz temelinde ele almaktadır. Husserl'in saf mantıktan kastı ise,

"geleneysel biçimsel mantığın ya da Kantçı ve Herbartçı okulların saf mantığının sadece bir yenilenmesinden başka bir şey değildir. (...) Saf mantık, saf olarak anlamın (meaning) ideal kategorileri anlamında, yani tüm bilimlerin ortak malı, mülkü olan temel kavramlarda kurulan ideal yasaların ve teorilerin bilimsel sistemidir. Çünkü onlar en genel tarzda bilimleri nesnel bir anlamda bilimler

¹³ Bkz. J.S. Mill, *An Examination of Sir William Hamiltons Philosophy*, İngiltere: 1865.

¹⁴ Bkz. Theodor Lipps, *Grundzüge der Logik*, Hamburg ve Leipzig: Verlag von Leopold Voss, 1893.

¹⁵ Bkz. Carl Stumpf, *Erkenntnislehre*, Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1940.

¹⁶ Edmund Husserl, "Logical Investigations", *Essential Husserl –The Basic Writings in Transcendental Phenomenology*, edited by Don Welton, USA: Indiana University Press, 1999, s.3.

¹⁷ Essential Husserl, s.3.

yapan şeyi, yani teori birliğini belirler. Bu anlamda saf mantık genel olarak bilimlerin imkanının ideal koşullarının bilimidir.”¹⁸

Ancak Husserl ne geleneksel mantığın ne de yeni mantığın tümdengelsel bilimin rasyonel doğasını açıklamaya elverişli olduğunu savunur.¹⁹ Doğalcılarla karşıtları arasındaki temel tartışma mantığın özü gereği “ideal” olup olmadığı ya da onun normlarının insanın biyofiziksel yapısından bağımsız olarak düzenlenebilir düzenlenemeyeceğidir. Kısaca, mesele mantığın teorik temellerinin nerede yattığıdır. Psikolojistlere göre, mantık teorik temellerini psikolojiden alır ve bu yönüyle de temelde psikolojik bir disiplindir; onun bir alt dalıdır. Kimya teknolojisinin her hangi bir dalı kimya bilimi ile nasıl ilgili ise mantık da psikolojiyle o şekilde ilgilidir.²⁰

Husserl *Mantık Araştırmaları I*'de hem psikolojistlerin delillerini hem de karşı tarafın tezlerini ayrıntılı bir şekilde inceler. Psikolojistlere göre mantığın tanımı bizzat onun psikolojiyle esaslı bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. “*Mantık düşünmenin, yargılamanın, çıkarsamanın, bilmenin, ispatlamanın ve hakikat peşindeki anlamının takip ettiği süreçlerin (courses) fenni (technology) olarak tanımlanabilir.*”²¹ Psikolojistler zihinsel etkinliklerimizin ya da ürünlerimizin her daim pratik düzenlemenin nesnelere olduğunu dikkat çekerek şu noktaya varmak isterler. “*Bir materyal üzerinde yapay bir değişiklik yapmak, ister istemez onun özelliklerinin bilgisini varsayar. Bu, psikolojik materyal için de geçerlidir. O halde psikolojik içeriği kendilerine göre işlememiz gereken kuralların bilimsel incelenmesi, doğal olarak bu özelliklerin bilimsel araştırmasına götürür.*”²² Böylece psikolojistler bilmenin zihinde meydana geldiğinden ve düşünmenin bilgiyle sonuçlanan zihinsel bir olay olduğundan hareketle, psikolojinin mantığın, çok daha hususi olarak bilgi psikolojisinin kurulması için kuramsal bir temel sağlayacağını savunurlar. Mantıkta hakkında konuştuğumuz kavramlar, yargılar, kıyaslar, tümdengelimler, tümevarımlar, tanımlar, tasnifler gibi temel şeylerin hepsinin aslında psikolojiye ilişkin olduğunu ve tek farkın bunların normatif ve pratik bakış açısından seçilmiş ve düzenlenmiş olduklarını; dolayısıyla psikolojiden ayrı saf bir mantık alanının söz konusu olamayacağını; psikolojinin “*hakikat ve yanlışlık, olumlama ve olumsuzlama, tümellik ve tikellik, sebep ve sonuç gibi mantıksal yasaları oluşturan kavramların hepsinde zimnen var*” olduğunu ileri sürerler.²³

Bu iddiaya psikolojizm karşıtları ise mantığın normatif karakterine işaret ederek cevap vermeye ve mantığın psikolojiden farkını göstermeye çalışırlar. Bu tez psikolojinin düşünmeyi olduğu gibi mantığınsa olması gerektiği gibi ele aldığını, yani psikolojinin doğa yasalarıyla, mantığınsa düşünmenin normatif yasalarıyla ilgili olduğunu, dolayısıyla mantığın temelini psikolojik ilkelerden çıkarmanın ahlaki olanı hayattan çıkarmak kadar saçma olacağını dile getirir. Bu delili savunanların temel

¹⁸ Marvin Farber, **The Foundation of Phenomenology**, Newyork: State University of New York Press, 1968, s.101-2.

¹⁹ Marvin Farber, **The Foundation of Phenomenology**, s.99.

²⁰ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.5.

²¹ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.5..

²² Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.5.

²³ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.5-6.

dayanak noktası, mantığın normatif karakteri ve zorunluluk kipiyle psikolojinin normatif olmayan, açıklayıcı karakteri ve imkân (contingency) kipidir. Bu açıklama tarzı, düşünme seyrini psikolojik olarak gözlemlemenin bizi ancak mümkün yasaların bilgisine götüreceğini, oysa mantığın mümkün olanı değil, aksine aklın zorunlu kullanımını soruşturduğunu ileri sürerek kendini haklı çıkarmaya çalışır.²⁴ Ancak Husserl mümkün ve zorunluluk ayırımına dayanan bu delilin psikolojistlerin gözünü korkutmadığını söyler. Çünkü psikolojistin (Mill) yanıtı hazırdır ve zorunluluğu kolayca imkana indirgeyebilmektedir:

“Anlamanın zorunlu kullanımı yine de anlamanın bir kullanımıdır ve anlamanın kendisiyle birlikte psikolojiye aittir. Olması gerektiği gibi düşünme olduğu gibi düşünmenin sadece özel bir biçimidir. Psikoloji kesinlikle düşünmenin doğal yasalarını, doğru ya da yanlış tüm yargılar için geçerli olan yasaları araştırmalıdır. Bununla beraber ne tür olursa olsun *tüm* yargılara en kuşatıcı genelleme uygulandığı haliyle böylesi yasalar sanki sadece psikolojikmiş gibi bu önermeyi yorumlamak saçma olur. Oysa yargının özel yasaları, doğru yargının yasaları gibi, onun kapsamı dışında kalır.”²⁵

Lipps ise yine ‘normatifliğin’ mahiyetinin ‘doğallık’la ilişkili olduğunu söyleyerek Mill ile ortak noktada buluşur. Neticede düşüncenin normatif yasaları dediğimiz şeyler, bize doğru düşünmek için nasıl ilerlememiz gerektiğini söylemeye çalışır. Lipps şeyleri olduğu gibi düşündüğümüzde materyal anlamda doğru düşündüğümüzü söyleyerek doğru düşünmeyi uygunluk ya da tekabülîyet teorisiyle açıklar. Ona göre tasavvurlarımızın şeylere uygunluğu ya da şeylerin şu şekilde olduğunu söylemek, aslında zihnimizin doğasının onları başka türlü düşünmemize müsaade etmemesi demektir. Şeylerle ilgili düşüncelerimizi şeylerin kendisiyle karşılaştırdığımızda, mümkün düşünmemizi, yani alışkanlık, gelenek, eğilim ve imtinadan (aversion) etkilenmiş düşünmemizi, tüm bu etkilerden azade bir düşünmeye; başka bir ifadeyle hiçbir sese kulak asmayan, başına buyruk bir düşünmeye karşı değil; fakat sadece kendi içkin yasasına tabi bir düşünmeye karşı ölçüyoruzdur. Bunun için Lipps doğru düşünmek için kendisine dayanarak ilerlememiz gereken kuralların, sadece düşüncenin doğasına, hususi yasasına, gereğine göre düşünmek için izlemek zorunda olduğumuz kurallar olduğunu ve bundan dolayı da onların bizzat düşünmenin doğal yasalarıyla özdeş olduğunu; kısaca mantığın düşünmenin fiziğinden başka bir şey olmadığını savunur.²⁶

Psikolojizm karşıtları normatifliğin her iki disiplindeki anlamına dikkat çekerek bir yanıt bulmaya çalışırlar. Onlara göre sunumların (presentations), yargıların, kıyasların vs. zihinsel görüngüler ve tertipler (dispositions) olarak psikolojide de bir yeri olması psikoloji ile mantığın vazifelerinin aynı olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu etkinliklerin yasalarını araştırmalarına karşın, yasanın her iki durumdaki anlamı oldukça farklıdır. Psikolojizm karşıtlarının bu konudaki ana vurgusu nedensellik üzerinedir. Onlar psikolojinin nedensel yasaları araştırırken, mantığın hakikat içeriğini araştırdığını ve nedensellik araştırmasıyla ilgisinin olmadığını savunur. Burada dayandıkları nokta

²⁴ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.6.

²⁵ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, S.6.

²⁶ Lipps, “ Die Aufgabe der Erkenntnistheorie”, **Philos. Monatshefte XVI** (1880), pp.530F. Nakleden: Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.7-8.

idealite-olgu ayrımı ve etik örneğidir. Mantıkçının ilgi alanı doğal yasalar değil, ideal bağlantılardır. Çünkü mantıkçı doğal olarak insan biyofiziğinde her zaman gerçekleşmiş olarak var olan bir şeyi değil, fakat insanın düşünce sürecinde her zaman gerçekleşmiş halde bulunmayan, aslında düşünce seyrimizde istisnaen gerçekleşmiş bulunan ideal bağlantıları araştırır. Kısaca mantığın amacı düşünmenin fiziği değil, etiğidir.²⁷

Oysa psikolojistlerin buna da yanıtı hazır. Psikolojistler de mantığın vazifesinin farklı olduğunu inkâr ediyor değillerdir. Nitekim Lipps onun bir bilgi fenni (technology) olduğunu, ancak böyle bir fennin doğal bağlantıları incelemeyen ideal bağlantıları araştıramayacağını söyler. Ona göre, aslında her –malı bir dır'a dayanır; her etik kendisini aynı zamanda bir fizik olarak gösterir.²⁸ Bu yüzden Lipps psikolojinin doğru ve yanlış karşıtlığını ele almamasının, onun bu farklı zihinsel durumları benzer bir temelde ele alacağı anlamına gelmeyeceğini, fakat her ikisini benzer bir tarzda *anlaşılır* (intelligible) yapacağını savunur.²⁹ Daha açık bir ifadeyle, Lipps psikolojinin mantık ve etik gibi hareket etmesinin söz konusu olmadığını, ancak mantıksal ve etik yasaların kökenine, dayandığı temele aynı açıklama modelini uyguladığını söylemektedir. Buna göre, psikoloji doğru yanlış karşıtlığını ele almasa da etiği de mantığı da aynı temelle, yani insandaki psikofizik, kimyasal süreçlerle açıklar. Bundan dolayı o, mantığın bütünü parçayla ilişkisi gibi psikolojiyle ilgili olduğu fikrindedir.

“[Mantığın] amacı, özelde, biçimin önermelerini kurmaktır: eğer sonuç yargılar belgi (evidence) karakterine sahip olacaksa, kelimenin kesin anlamında bilgi meydana getirecekse akli (intellectual) etkinliklerimiz, ya genel ya da spesifik olarak karakterize olmuş koşullar, öteki türlü değil de şöyle şöyle bir biçime, şöyle şöyle bir düzenlemeye, şöyle şöyle kombinasyonlara sahip olmalıdır. Burada biz açık bir nedensel ilişkiye sahibiz. Belginin psikolojik karakteri bir takım öncellerin (antecedent) nedensel bir neticesidir.”³⁰

Lipps burada açıkça mantık yasalarında nedensel bir ilişkinin söz konusu olduğunu söyleyerek idealiteyi olgusallıkla koşullanmış olarak değerlendirmekte, idealite incelemesinin bir olgu incelemesi olduğunu savunmaktadır.

Psikolojizm karşıtlarının delillerinden biri de mantığın tüm bilimler için bir alet işlevi görmesi noktasına dayanır. Buna göre, her bilim ancak mantıksal kurallara uygunluğu sayesinde bir bilim olma hüviyeti kazanır. Rasyonel bir faaliyet olarak bilim mantık kurallarının geçerliliğini önceden varsayar. Bu tüm bir psikoloji için de geçerlidir. O halde mantığa psikolojide bir ilk temel vermeye çalışmak bizi bir kısır döngüye düşürür. Bunun için mantık psikolojiyle temellendirilemez. Öte yandan, psikolojistler buna şu gerekçeyle karşı çıkacaklardır: Mantığın kendisi de mantıksal olarak ilerlemek zorundadır. Bu durumda o da aynı kısır döngüye düşer. Zira mantık da varsaydığı kuralların geçerliliğini kendisi kurmak zorundadır. Böyle bir delil aslında mantığın imkansızlığını gösterdiği için savunulabilir değildir.³¹ Oysa psikolojizm

²⁷ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.7.

²⁸ Lipps, “ Die Aufgabe der Erkenntnistheorie”, A.g.e., p.529. Nakleden: Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.7.

²⁹ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, S.7.

³⁰ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, S.7.

³¹ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.7-8.

karşıtlarının bu delili, Husserl'in saf mantıktan saymadığı, yöntemsel karakterli normatif mantığa dayanmaktadır. Dolayısıyla bu delilin de psikolojizm karşıtlarını ikna etmesi olanaklı gözükmemektedir.

Buraya kadar psikolojistlerin karşı tarafın tüm delillerine sarsıcı yanıtlar getirdiği söylenebilir. Psikolojizm karşıtları mantığın psikolojiyle temellendirilemeyeceğini savunurken, aslında haklı ve doğru olan bir itirazı yöneltmekte, ancak kendilerini temellendiremedikleri bir idealite-olgu karşıtlığı ile gerekçelendirmektedir. Psikolojistler ise idealiteyi olgusalığa indirgeyerek temelde idealite diye ayrı bir varlık alanının söz konusu olamayacağını sarsıcı delillerle savunmaktadır.

Psikolojizm karşıtları delil sandıkları şeylerin delillendirmeye, haklılandırmaya muhtaç tezler olduğunu fark edememiş ve bu yüzden doğalcı indirgemeciliğe yıkıcı yanıtlar verememiştir. Şu akıldan çıkarılmamalıdır ki, burada mesele sadece mantığın psikolojiyle temellendirilip temellendirilemeyeceği meselesi değildir. Psikolojizm *mathesis universalis* olarak felsefenin bağımsızlığını elinden almakta ve tüm bir anlamlar dünyasını tesviye etmektedir. Hakikatte Husserl de psikolojizm eleştirisinde idealite-olgu ayırımından hareket eder. Ancak onun psikolojizm eleştirisindeki en büyük başarısı, doğalcılığın önyargılarını belirleyerek aslında idealitenin olgusalığa niçin indirgenemeyeceğini göstermiş olmasıdır. Böylece Husserl doğalcılığın olgu temelinde savunduğu *mathesis universalis* olarak psikoloji ya da sözde bilimsel felsefe yerine, idealite üzerinde kesin bir bilim olarak felsefeyi *mathesis universalis* olarak inşa etmeye girişecektir.

Husserl hakikatin ağırlık yanının, düşünceleri çok fazla yanlışa bulanmış olsa da yine psikolojizm karşıtı tarafta olduğunu belirtir. Psikolojist delillerin ise psikolojinin mantıktaki tek ve ana kısım olduğunu ya da mantığın özsel temelini sağladığını değil, fakat sadece mantığın temelinde onun yardımcı bir rolü olduğunu göstermeye yettiğini söyler.³² Peki, psikolojistlerin mantığı psikolojik bir disiplin olarak görmelerinin temelleri nerede bulunmaktadır? Husserl onların bu görüşlerinin altında üç temel önyargılarının bulunduğunu, hatta bu önyargılardan bazısının psikolojizm karşıtı tarafça bile paylaşıldığını belirtir.

Birinci Önyargı:

“Zihinsel (mental) olanı düzenleyen düsturlar açıkça zihinsel bir temele sahiptir. Buna göre, bilginin normatif ilkelerinin bilgi psikolojisi üzerine bina edileceği besbellidir.”³³ Husserl'e göre, bu aslında psikolojistlerin bir kuruntusudur. Eğer onlar bu genel delillendirmelerinden vazgeçer ve şeylerin kendisine dönerse hemen yanılıgıları ya da kuruntuları gider. Husserl bu önyargının gerçekte mantık yasalarının normatif olduğu yanlış inancıyla ilgili olduğunu ve hem psikolojistlerce hem de karşıt tarafça da paylaşıldığını, oysa her iki tarafın zannettiği gibi mantıksal yasaların, kendinde ve kendileri için alındığında, düstur (prescription), yani içeriklerinin parçası olarak nasıl hüküm vermemiz gerektiğini söyleyen önermeler anlamında normatif olmadığını belirtir.

³² Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.8.

³³ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.9.

Husserl temelde iki farklı yasa türü arasında, yani bilgi etkinliklerimiz için normlar olarak hizmet eden yasalarla normatifliği düşünce içeriklerinde içeren ve evrensel zorunluluk ya da bağlayıcılık iddia eden yasalar arasında her zaman bir ayırım yapılması gerektiğini savunur. Örneğin bir kıyas ilkesini ele alalım: “*A karakterine sahip her nesne ayrıca B karakterine de sahipse ve herhangi bir S nesnesi A karakterine sahipse o halde o B karakterine de sahiptir.*” Husserl’e göre bu önerme en küçük bir normatiflik içermemekle birlikte onu normatif amaçlar için kullanabiliriz; fakat onun bundan dolayı bir norm olmadığını belirtmek gerekir. Yukarıdaki normatif olmayan önermeyi normatif olarak şu şekilde ifade edebiliriz: “*Her A’nın B ve belli bir S’nin A olduğuna hükmeden herhangi bir kimse bu S’nin de B olduğuna hükmetmelidir.*” Ancak Husserl bu önermenin mantığın orijinal bir önermesi olmadığını, aksine normatif biçim de sunulmuş, teorik bir hakikati olmayan önerme olduğunu savunur.³⁴

Aynı şey tüm kıyas yasaları ve saf mantığın yasaları için de geçerlidir. Buradan Husserl psikolojistler için gerçekten sarsıcı bir noktaya gelir ve normatiflik kapasitesinin diğer teorik disiplinlerin hepsinin üzerinde, genelde mantıktan ayrı tutulan saf matematiğin hakikatleri tarafından da paylaşıldığını örnekleri üzerinden gösterir. Çok iyi bilinen bir matematiksel ilke:

$$(a+b) \cdot (a-b) = a^2 - b^2$$

bunu sayılar üzerinde gösterirsek

$$(8+4) \cdot (8-4) = 64 - 16 = 48 = 8^2 - 4^2 = 48$$

Bu ilke toplamın çarpımının ve herhangi iki sayının farkının onların karesinin farkına eşit olduğunu söylemektedir. Husserl burada hiçbir hüküm vermeye ve normatifliğe (-malı, -meli) atf olmadığına dikkat çeker ve şu an önümüzde bulduğumuz şeyin teorik bir yasa olup, pratik bir kural olmadığını belirtir. Bu durumda asıl önyargı ortaya çıkmaktadır. **Demek ki psikolojistlerin ve psikolojizm karşıtlarının sandığı gibi mantık yasaları normatif değil, aksine teorik hakikatlerdir.** Her teorik içerik kolayca normatifliğe dönüştürülebileceğinden saf mantık alanıyla ilgili olmayan hususlar bu sayede bir mantık yasaymış gibi değerlendirilmektedir. Nitekim Husserl $(a+b) \cdot (a-b) = a^2 - b^2$ ilkesini kolayca normatif bir forma dönüştürebileceğimizi gösterir: “*Toplamın çarpımına ve iki sayının farkına ulaşmak için onların karesinin farkı bulunmalıdır.*” Burada aslında teorik bir yasa değil, pratik bir kural ifade edilmektedir. Bu kural yukarıdaki yasanın açık genel-geçer sonucudur. Bundan dolayı Husserl herhangi bir teori alanına ait teorik bir hakikatin, doğru yargının evrensel bir normunun temeli olarak aynı şekilde kullanılabileceğini söyler. Bu yüzden mantık yasaları normatif değil, fakat teorik hakikatlerdir.³⁵

Kuşkusuz mantık yasalarının düşüncemizin düzenlenmesinde hususi bir önceliği vardır. Ancak Husserl normatifliğin (düzenleme ya da -malı -meli fikrinin) bu tip yasaların içeriğinin parçasını oluşturmadıklarını ve bu konuda her iki tarafın da yanlış olduğunu savunur. Psikolojizm karşıtları ise bilginin düzenlenmesini mantık yasalarının özü yapmışlar, bundan dolayı biçimsel mantığın tamamen teorik karakterini ve onun biçimsel matematikle olan özdeşlik karakterini layıkıyla tanımamışlardır.

³⁴ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.9.

³⁵ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.10.

Psikolojist düşünürlerse herhangi bir teorik hakikatin, ister psikolojik olsun isterse olmasın, doğru bir yargı için bir kural oluşturmaya yarayabileceğini fark edememişlerdir.³⁶ Bu noktada hem psikolojizm karşıtlarının mantığın normatif karakteri üzerinden yaptığı savunma hem de psikolojistlerin normatiflikle (-malı) doğallık (-dır) arasındaki ilişkiden hareketle verdiği yanıtın geçersizliği ortaya çıkmaktadır.

Husserl'e göre psikolojist mantıkçılar bilimi nesnel, yani hakikatin teorik birliğinin ideası olmaktan çok öznel yanından, yani spesifik olarak insanın bilgi ediniminin bir yöntembilimi olarak inceler. Bu nedenle mantığın yöntembilimsel görevleri üzerinde tek yanlı bir vurgu yaparlar. Böyle yaparak da saf mantığın normları ile spesifik olarak insanın düşünme sanatının teknik kuralları arasındaki temel ayrımı inkar ederler. Bunlar karakter, içerik, orijin ve işlev bakımından tamamen farklıdır. Yöntembilimsel önermeler sadece gerçek (real) ile ilgiliyken, mantığın yasaları sadece ideal olanlarla ilgilidir. Yöntembilimsel önermeler esas olarak psikolojiye ait olan deneysel olgulardan kaynaklanır; diğeri ise doğrudan belgin (evident) belitlerden (aksiyom) çıkar. Mantığın yasalarının formülasyonu bizim sadece teorik ilgilerimizi yükseltir, yöntembilimsel önermeler ise bilimsel bilginin yöntemsel ilerleyişini amaçlaması bakımından ikincil bir pratik yardımda bulunur ve teorik ilgimize dolaylı olarak yardım eder.³⁷ Her teorik ifade de normatif bir dönüşüme müsaade eder.

İkinci Önyargı:

Psikolojistlerin ikinci önyargısı hareket noktasını mantığın içeriğinden ele alır. Bu açıdan onun tematik bir önyargı olduğu da söylenebilir. Husserl bu önyargının başat önyargı olan birinci önyargıyı pekiştirici bir görev üstlendiğini ifade eder. Bu tez mantığın ele aldığı konuların onun psikolojik temelli bir bilim olduğunu gösterdiği iddiasındadır. Onlara göre, mantık her yerde sunum (presentation) ve yargılarla, kıyaslar ve kanıtlarla, hakikat ve olasılıkla, zorunluluk ve imkanla, sebep ve sonuçlarla ve diğer yakından ilgili kavramlarla ilgilenir. Bu başlıklar altında bizim zihinsel görüngüler ve formülasyonlardan başka bir şey düşünmemiz söz konusu olamaz. Bu durum özellikle sunumlar ve yargılar durumunda daha açıktır. Kıyaslar adını verdiğimiz akıl yürütmeler yargılar aracılığıyla yargıların kanıtıdır; kanıtın ise zihinsel bir etkinlik olduğu su götürmez. Aynı şekilde hakikat, olasılık, zorunluluk, imkan vs. kavramlar yargılarla ilgilidir. Bu kavramların delalet ettiği şeyin de sadece yargılarda beyan ya da tecrübe edilebileceğini savunan psikolojistler saf mantıksal ve yöntemsel önermeler arasında yapılacak bir ayrımın da önemsiz olacağına inanırlar.³⁸

Husserl bu basit indirgemeci anlayışla aynı şekilde saf matematiğin de psikolojinin bir dalı sayılmasının kaçınılmaz olduğunu belirtir. Oysa hiçbir psikolojist bunu iddia etmeye cesaret edemez. Lotze (1817-1881)³⁹ ve Riehl (1844-1924)⁴⁰ gibi

³⁶ Husserl, "Logical Investigations", **Essential Husserl**, s.10.

³⁷ Husserl, "Logical Investigations", **Essential Husserl**, s.11.

³⁸ Husserl, "Logical Investigations", **Essential Husserl**, s.13.

³⁹ Bkz. Rudolf Hermann Lotze, **Logik**, Leipzig: 1843.

⁴⁰ Bkz. Alois Adolf Riehl, **Der philosophische Kritizismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft** 3 Bände, Leipzig: 1876-1887.

filozoflar mantığı matematiğin kız kardeşi olarak görür; hatta Lotze matematiğin mantığın bağımsız olarak gerçekleşmiş bir kolu olduğunu, Riehl ise mantığın saf formel matematiğin geneliyle uyduğunu belirtir. Durum bu iken, Husserl, eğer bir psikolojist kalkıp da matematiğin temeli psikolojidir derse matematikçi ona ancak güler, der.⁴¹ Saymadan sayılarımız eklemeyen toplamlarımız, çarpmadan çarpımlarımız olmadığı halde hiç kimse saf matematiğin teorilerini, yani saf sayılar teorisini, psikolojinin bir parçası ya da dalı saymaz.⁴²

Husserl burada kısaca şu hususa dikkat çekmeye çalışmaktadır: Psikolojistler zihinsel edimle nesneyi birbirine karıştırmakta, yani bilme edimiyle bilme nesnesini özdeşleştirmektedir. Kuşkusuz sayma dediğimiz edim zihinsel bir edim olarak temelde psikolojiyle ilgilidir. Bir defalık ve tekrarlanamazdır; bu açıdan bir öznellik içerir. Ama sayının kendisi psikolojik değildir; o ideal bir varlıktır, nesnel ve tekrarlanabilir. 3 sayısı A ya da B şahsının 3'ü sayması değildir. Ben 1, 2, 3... şeklinde sayarken sayma edimim psikolojiktir ve sadece bana ve o ana özgüdür. Ancak saydığım sayılardan hiçbirini sadece bana ve o ana özgü bir görüngü (fenomen) değildir. Husserl'in doğalcılığı kuşkuculukla, görecilikle suçlamasının temel gerekçelerinden biri de doğalcılığın zihinsel edimle, zihinsel edimin nesnesini birbirine karıştırması hususudur.

Üçüncü Önyargı:

Bu önyargı temelde hakikat idesiyle ilgilidir. Psikolojistler tüm hakikatlerin yargıya ait olduğunu, yargının da ancak içten (inwardly) belgin (evident) olması durumunda doğru olarak tanınacağını iddia ederler. Kısaca, psikolojistler yargılamanın ya da hüküm vermenin psikolojik bir süreç olmasından ve belgiyi (evidence) de bu psikolojik süreçte tanımamızdan yola çıkarak mantıksal yasaların psikolojik temelli olduğunu savunur. Buradaki önyargının dayanak noktası iç-belgi kavramıdır. Psikolojistlere göre “iç-belgi (*inner evidence*) terimi herkesin kendi içsel deneyimiyle iyi bildiği hususi bir zihinsel karakteri, ilintili olduğu yargının doğruluğunu garantileyen hususi bir duyguyu temsil eder, o anlama gelir. Eğer mantık hakikati bilmede bize yardımcı bir fense o zaman mantıksal yasalar açıkça psikolojik önermelerdir.”⁴³ Görüldüğü gibi psikolojistler iç-belgiyi hakikati bize garanti eden psikolojik bir süreç, bir görüngü olarak yorumlamaktadır; hatta onlar mantıksal yasaların aslında bu içsel kanıt duygusunun (feeling of inner evidence) varlığı ya da yokluğunun bağlı olduğu psikolojik koşulları aydınlatan önermeler olduğunu iddia ederler.⁴⁴ Husserl mantığı içsel olarak belgin olanın uygulamalı psikolojisi olarak gören mantıkçılar arasında Wundt'un⁴⁵ (1832-1920) yanında Meinong (1853-1920) ve Höfler'i (1853-1922) de sayar.⁴⁶

⁴¹ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.13.

⁴² Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.14.

⁴³ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.17.

⁴⁴ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.17.

⁴⁵ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.17. Wundt'a göre “*self-evidence*’ın (belgi) özellikleri ve evrensel geçerlilik bir takım düşünce bağlantılarıyla ilgilidir. Bu düşünce bağlantıları, mantıksal yasaları düşüncenin psikolojik yasalarından çıkarmamıza izin verir.

Husserl ise mantıksal yasaların söz konusu psikolojik belgiden bağımsız olarak geçerli olduğunu ve psikolojik süreçlerin mantıksal hakikatlerin önsel (apriori) nesnellliğini açıklayamayacağını ileri sürer. Aslında o ne hakikati bilmenin ve ifade etmenin onu önceden görmeyi gerektirdiğinden ne de *fen* olarak mantığın iç-belginin yargılarımızı aydınlattığı psikolojik koşulları araştırması gerektiğinden şüphe eder. Hatırlayacağımız gibi Husserl saf mantıksal ve metodolojik önermeler arasında kesin bir ayırım yapıyordu. Saf mantıksal olana karşıt olarak metodolojik önermeler tümüyle deneysel karakterliydi. Bu önyargı da temelde idealite-olgusalılık sorunu içinde değerlendirilebilir. Söz konusu ayırımı yapmayan ve mantık yasalarının psikolojik bir veri olarak iç-belgiyle temel bir ilişkisi olduğunu savunan psikolojistlere karşıt olarak, Husserl saf mantık yasalarının iç-belgiyle doğrudan ve özsel bir ilişkisi olduğunu reddedip, iç-belgi ya da onun koşullarına dair hiçbir şey söylemeyeceğini belirtir.⁴⁷ Bu bakımdan Husserl temelde deneysel karakterli olan iç-belginin önsel bir nesnellik taşımadığına inanmaktadır.

Bununla birlikte o, saf mantık yasalarının iç-belgiyle ancak dolaylı ve ideal anlamda bir ilgisi olduğunu kabul eder. Fakat saf mantık yasalarının bu ilgiyi yalnızca uygulama ya da dönüştürme süreciyle (transformation) elde ettiğini söyler.⁴⁸ Husserl burada daha önceki yargılarda da yapılan bir yanlışlığa işaret etmektedir. Nasıl ki, ideal ya da deneysel, tüm teorik içerikler normatif biçime dönüştürülebiliyorsa her salt kavramsal yasa da keza deneysel durumlar alanına uygulanabilir. Daha açık bir ifadeyle Husserl önsel (apriori) olanın deneysel durumlara uygulanmak için kullanılabileceğini ileri sürer. Şimdi bu dönüştürme süreciyle ortaya çıkan iç-belgiye dair önermeler apriori karakterini sürdürecektir, bununla birlikte bu önermelerin gösterdiği ya da ortaya koydukları iç-belginin koşulları psikolojik ya da gerçek (real) olandan hiçbir iz

Birincisinin (mantıksal yasaların) normatif karakterinin temeli *self-evidence*'a ve evrensel geçerliliğe sahip olan bir takım psikolojik düşünce bağlantılarındadır. Bu *self-evidence* ve evrensel geçerlilik olmadan, düşünceden onun apaçık (self-evident) ve evrensel olarak geçerli olanın koşullarını yerine getirmesi gerektiğini istemek bizim için mümkün olmaz. *Self-evidence* ve evrensel geçerliliğe sahip olacaksak yerine getirilmesi gereken koşullar düşüncenin mantıksal yasaları olarak adlandırılır.”, s.17. Bkz. Wilhelm Wundt, **Logik. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntnis und der Methoden Wissenschaftlicher Forschung. Erster Band: Erkenntnislehre. Zweiter Band: Methodenlehre.** Enke, Stuttgart 1880 ve 1883.

⁴⁶ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.17. Höfler mantığın işinin ortaya çıkan iç-belginin, sunumlarımızın (presentations) ve yargılarımızın hususi özelliklerine bağlılığını ifade eden temelde psikolojik olan yasaları araştırmak olduğunu savunur. Höfler'e göre “gerçekten verilmiş tüm düşünce görüngüleri arasında mantık iç-belginin doğrudan ilgili olduğu ya da iç-belginin ortaya çıkışının gerekli koşulları olan düşünmenin tiplerini ya da biçimlerini seçip ayırmasıdır. Bunun için mantığın metodu doğru düşünmenin teorik temeliyle ilgisi içerisinde psikolojinin tüm zihinsel görüngülere uyguladığı yöntemin aynısıdır. Mantık böyle görüngüleri, bu durumda doğru düşünmenin görüngülerini betimlemelidir. Onları olabildiğince basit yasalara indirgemelidir.”, Alois Höfler, **Philosophische Propedeutik. Erster Teil: Logik**, in Zusammenarbeit mit Alexius Meinong, Viyana: F. Tempsky/G. Freytag, 1890, s.17. Nakleden: Husserl “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.18

⁴⁷ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.18.

⁴⁸ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.18.

taşımayacaktır. Çünkü kökeninde bu önermeler saf kavramsal önermelerdir.⁴⁹ Husserl psikolojistlerin burada birbirinden tamamen farklı iki önerme arasında bir eşitlik kurduklarına dikkat çeker. Oysa “*A doğrudur*” önermesi “*Bir kişinin A'nın doğru olduğuna hükmetmesi mümkündür*” önermesiyle aynı şeyi söylememektedir. İlk önerme herhangi bir kimsenin yargısına ya da yargı edimine dair bir şey ifade etmezken, ikincisi zihinsel süreçle ilgili bir önermedir.⁵⁰ $2+2=4$ olduğunu söylemek birinin sayma ya da toplama edimine dair bir şey bildirmemektedir. Gerçekte bu noktanın edimle nesnesini birbirine karıştıran ikinci önyargıyla da akrabalığı ortaya çıkmaktadır.

Husserl'e göre iç-belgi hakikatin bir deneyimidir; hakikat de gerçek bir edimde (akt) tecrübe edilen ideal bir şeydir.⁵¹ Burada Husserl'in iç-belginin ve hakikatin mahiyetine ilişkin söylediklerine dayanarak şunları söyleyebiliriz: Birincisi, biz yargımızın nesnesiyle müteakabil olduğunu tecrübe ettiğimizde, o yargımızla ilgili belgimiz var demektir. Ancak bu belgi ya da apaçıklık duygusu ne sahip olduğumuz deneyimde ayrıca bilimsel (epistemolojik) bir gerekçelendirici faktör olarak yer almakta ne de tecrübe ettiğimiz hakikatin bir parçasını teşkil etmektedir. İkinci olarak, Husserl iç-belgiyi psikolojik bir deneyim olarak kabul ederek varlık alanını olgusal olarak tayin etmekte ve psikolojik deneyimin doğasından ötürü bu duygunun aslında öznel, tekrarlanamayan bir yaşantı olduğunu bize ima etmektedir. Bu açıdan o bir göreceliği içinde barındırmaktadır. Üçüncüyle, burada bir idea olarak hakikatin iç-belgiye, yani tecrübeye önceliği ortaya çıkmaktadır. Dördüncü olarak da bu hakikat alanı ideal-nesnel bir varlık alanı oluşturmakta ve göreceliğe karşıt olarak konumlanmaktadır.

Bizce, Husserl'in ayrı ayrı bahsettiği bu üç önyargı temelde birinci önyargıya indirgenebilir ya da en azından onunla doğrudan alakalı gözükmektedir. Öncelikle düşünme sanatı ya da yöntembilimsel mantıkla saf mantık arasında bir ayrımın zorunluluğu ortadadır. Saf mantığın veya gerçek anlamıyla mantığın yasalarının tıpkı matematik gibi teorik içerikli hakikatler olduğunun kabul edilmemesi daha çok olgularla iş gören yöntembilimsel mantıkla karıştırılmasını ve son iki önyargıyı sahiplenilmesini netice verecektir. Mantığın özüne ilişkin bu tartışma hem Husserl hem de psikolojistler için basitçe bir köken tartışması değildir. Asıl sorun doğa bilimin ya da daha hususi olarak psikolojinin bir *mathesis universalis* olup olamayacağıdır. Husserl böyle bir bilimin imkanına inanmış ve *Mantık Araştırmaları*'nda bütünüyle önsel (apriori), evrensel tarzda geçerli mutlak bir bilim kurmayı hedeflemiştir. Ancak böyle bir bilimin olgusal olanla değil, ideal olan mümkün olacağını savunmuştur. Doğa yasaları tecrübe olgularından az ya da çok bir ihtimaliyet derecesi veren tümevarım yoluyla kurulduğundan, Husserl haklı olarak onlar üzerine apriori bir bilim kurma olanağının olmadığını düşünmüştür.

Husserl saf mantığın aksine, kavrayışımızın doğa yasalarını önsel olarak kurma olanağı da bulunmadığını ifade ederek,⁵² mutlak bilginin asla deneysel alanda elde edilemeyeceğini, fakat saf mantığın yasalarıyla *mathesis pura*'nın yasalarını içeren saf

⁴⁹ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.18.

⁵⁰ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.19.

⁵¹ Husserl, “Logical Investigations”, **Essential Husserl**, s.21.

⁵² Marvin Farber, **The Foundation of Phenomenology**, s.112.

kavramsal bilginin alanında elde edileceğini savunur.⁵³ Onun *Mantık Araştırmaları*'ndaki görüngülerinin daha ziyade mantıksal, matematiksel nesnel olması bu amaca matuftur.

Husserl *Mantık Araştırmaları*'nda hem hakikati olgusal olandan büstün ayırması hem de idealite vurgusuyla Platoncu bir mantık anlayışını savunmaktadır. Bununla birlikte o, deneyimi bilgiden dışlamamaktadır. Deney-bilgi ilişkisi konusunda Kant'tan farklı düşünmez. Ona göre de “*tüm bilgiler deneyle başlar, fakat bilgi bundan dolayı tecrübeden doğmaz*”;⁵⁴ hatta Husserl zihinsel bir etkinlik olarak mantık yasalarına dair bilginin önceden fiili bir deneyimi gerektirdiğini ve temelini somut sezgide olduğunu açıkça ifade eder. Ancak yasanın kendisinin deneyimden bağımsız olduğunu belirtmek gerekmektedir. Husserl burada psikolojik varsayımların (presuppositions) ve bir mantık yasasına dair bilginin temellerinin, mantıksal sayıltılar (presuppositions), mantıksal ilke ve temellerle yahut yasanın öncülleriyle karıştırılmaması gerektiği konusunda bizi uyarır. Daha açık bir ifadeyle o, mantık yasasına dair bilfiil bilgimizin psikolojik olarak koşullanmış olduğunu, bu yüzden psikolojik olarak koşullanmış bilgimizle mantık yasasının kendisinin karıştırılmaması lazım geldiğini savunur. Çünkü mantık yasasına ilişkin söz konusu bilgimizin psikolojik olarak koşullanmış olmasına karşın, mantıksal delil onun nesnel doğasına ilişkin bir içgörü ya da kavrayışla (insight) sağlanır. Husserl bir yasanın sezgisel kavranışını (apprehension) bize psikolojik olarak iki adımda gösterir: Önce sezginin tikellerinin göz önüne alınması, sonra da onlarla ilgili yasanın kavranışı. Bununla birlikte Husserl mantıksal olarak burada sadece tek bir şeyin var olduğunu, çünkü kavrayışın içeriğinin tikellerden varılan bir sonuç olmadığını ısrarla savunur.⁵⁵ Husserl'in bu ısrarının nedeni çok açıktır. Eğer biz mantık yasalarını tikellerden bir tümevarımla elde ettiğimizi söylersek bu ister istemez mantık yasalarıyla olgu yasalarını aynılaştırır. Oysa “*her olgu yasası deneyimden doğar ve sadece tikel tecrübelerden tümevarımla kurulabilir; o halde kavrayışla bilinen yasalar doğrudan olgunun yasaları olamaz.*”⁵⁶

Burada açıkça görüldüğü gibi Husserl sezgi ya da deneyimi olgudan bağımsız var olan mantıksal yasayı kavramada bir zemin olarak görmektedir. Yoksa sezgiyi mantıksal yasanın kuruluşu olarak kabul etmemektedir. Olgu yasası doğası gereği tümevarımla kurulur; mantık yasası ise tam tersine bir süreçle kavranır. Böylece Husserl'in elinde saf mantık, bir mantık araştırması olmanın da ötesine geçerek bir bilimler bilimi ya da temel bir bilgilim (epistemoloji) olmaktadır.

Husserl önsellik üzerine bina edilmiş bir bilgilimden hedeflediği kesinliği umabilir. Ancak savunduğu böyle bir bilgilim dar bir alanın dışına çıkamayacaktır. Zira bu yöntemin diyalektik olmadığı, aksine kesinliğini daha çok mekanik işleyişinden aldığı ortadadır. Diyalektik, değişen gerçekliğe koşut olarak bilginin niteliğinin değişmesiyle alakalıdır. Oysa bu yöntem değişme ve gerçekliğe ilişkin hiçbir şey söylememektedir. Burada savunulan bilgilim, olguların mekanik bilimine karşıt olarak idealitenin mekanik bir bilimidir. Ne var ki Husserl bu durumun farkındadır; ısrarla

⁵³ Marvin Farber, *The Foundation of Phenomenology*, s.113-4.

⁵⁴ Marvin Farber, *The Foundation of Phenomenology*, s.115.

⁵⁵ Bkz. Marvin Farber, *The Foundation of Phenomenology*, s.114-5.

⁵⁶ Bkz. Marvin Farber, *The Foundation of Phenomenology*, s.115.

yönteminin gerçeğe dair hiçbir şey söylemediğini ve bu temelde yapılacak bir eleştirinin geçersiz olduğunu ileri sürmektedir. Ancak onun bunu kabul etmesi, yönteminin diyalektik olmadığı ve dar çerçevede icra edilebilecek mekanik bir idealite bilimi olduğu eleştirisinin yerindeliğini etkilemez. Diğer bir husus, Husserl'in hakikat ve olgusalılık arasında köprülenemez bir şekilde açması ve hakikati tamamen olgu dışı ilan etmesi, onun mantıkçı platonizmde vardığı radikal noktayı göstermesi açısından ilginçtir. Açıkçası burada Husserl, hakikati diyalektik olmayan bir şekilde, sadece söz olarak kavramakta ve onun değişmeye tabii konu boyutunu reddetmektedir. Husserl gerek tinsel gerekse doğal her türlü bilgi alanını önsel olmadığı gerekçesiyle görecelikle özdeşleştirmekte ve bu durum onun tarih karşısında da negatif bir tutum takınmasına yol açmaktadır. Husserl'in bu noktadaki hatasını görmesi yıllar alacaktır. Ayrıca önsel kesinlikte olmayan bir bilginin göreceliği ve onun neticesi olarak da kuşkuculuğu zorunlu olarak içereceği iddiası doğru değildir. Görececilikte ya da kuşkuculukta kategorik olarak doğru ya da yanlış yoktur; oysa diyalektik yöntem için doğrular ve yanlışlar vardır; ancak bu doğru ve yanlışlar gerçekliğin değişken irasından dolayı sabit değildir. Husserl sonraki gelişmelerinde hem görüngü anlayışını genişletmiş hem de görüngübilimsel yöntemi diyalektik, tarihsel bir kavrayışla yetkinleştirmeye çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Alois Adolf Riehl (1876-1887) **Der philosophische Kritizismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft** 3 Bände, Leipzig

Alois Höfler (1890) **Philosophische Propedeutik. Erster Teil: Logik**, in Zusammenarbeit mit Alexius Meinong, Viyana: F. Tempsky/G. Freytag.

Carl Stumpf (1940) **Erkenntnisslehre**, Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.

Dale Jacquette (2000) *Psychologism Revisited in Logic, Metaphysics and Epistemology*, "Metaphilosophy", Vol. 32, No. 3, April, pp.126-178.

Dan Zahavi (2003) **Edmund Husserl's Phenomenology**, California: Stanford University Press.

Edmund Husserl (2007) **Philosophie als strenge Wissenschaft**, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Edmund Husserl (1999) "Logical Investigations", **Essential Husserl –The Basic Writings in Transcendental Phenomenology**, edited by Don Welton, USA: Indiana University Press.

H.L. Dreyfus ve H. Hall (ed.) (1982) **Husserl, intentionality and Cognitive Science**. Cambridge, MA: MIT Press,

J.S. Mill (1865) **An Examination of Sir William Hamiltons Philosophy**, İngiltere.

Marvin Farber (1968) **The Foundation of Phenomenology**, Newyork: State University of New York Press.

Rene Descartes (1995) **Felsefenin İlkeleri**, çev. Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları.

Roman Ingarden (1975) **On the Motives which led Husserl to Transcendental Idealism**, trans. by Arnor Hannibalsson, Deen Haag: Martinus Nijhoff.

Rudolf Hermann Lotze (1843), **Logik**, Leipzig.

Theodor Lipps (1893) Grundzüge der Logik, Hamburg ve Leipzig: Verlag von Leopold Voss.

Wilhelm Wundt (1880 ve 1883) **Logik**. Eine Untersuchung der Principien der Erkenntniss und der Methoden Wissenschaftlicher Forschung. Erster Band: Erkenntnisslehre. Zweiter Band: Methodenlehre. Enke, Stuttgart.